

Ἐπὶ μακρὸν ἀναπτύξαντες τὸ περὶ ἐλευθέρου τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως θέμα, ὑπ' ὄψιν εἶχομεν τὴν σπουδαιότητα τοῦ ψυχολογικοῦ τούτου γεγονότος ἐπὶ τῆς ἀνασκευῆς πάσης ἀντιθρησκευτικῆς θεωρίας. Οἱ ὕλισται κατιδόντες τὴν σπουδαιότητα ταύτην, ἐστρέψαν πάσας τὰς προσπάθειάς καὶ πᾶσαν τὴν σοφιστείαν τῶν λόγων τῶν πρὸς ἐπισκότισιν ἀληθείας ἦν οὐδεὶς ἐν καλῇ πίστει ν' ἀμφισβητήσῃ δύναται. Ἐπιχειρήσαντες ν' ἀνατρέψωσι τὰς βάσεις τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, τὴν περὶ ὑπάρξεως θεοῦ καὶ περὶ ὑπάρξεως ψυχῆς ἰδέαν, κατενόησαν ὅτι ἔδει πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ κλονίσωσι τὰς περὶ ἐλευθέρου βουλήσεως ἐπικρατούσας ἰδέας παρά τε τῇ ἀνθρωπότητι καὶ τῇ ἐπιστήμῃ. Τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως ἐλευθέρου περὶ τὸ βουλευέσθαι δυνάμειως συνταυτίζεται μετὰ τοῦ γεγονότος τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπάρξεως αὐτοῦ καὶ πνευματικοῦ στοιχείου καὶ ἀποτελεῖ περιφανῆ ἀπόδειξιν τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεων. Πνευματικὴ δύναμις, ἀντιθέτως ἔχουσα χαρακτῆρα τῇ ὕλῃ καὶ μὴ ὑποβαλλομένη εἰς τοὺς μηχανικοὺς τῶν σωμάτων νόμους, δὲν ἐδύνατο νὰ ἐκπηγάσῃ ἐκ τῆς ὕλης, ἀναγκαίως δὲ ἐκπορεύεται ἐκ πνευματικῆς παντοδυνάμου αἰτίας ἐχούσης τὴν δύναμιν τοῦ παράγειν ὄντα τῇ ὕλῃ ἀντίθετα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῶν κοσμικῶν νόμων. Τὸ σύστημα τῶν ὕλιστῶν καὶ τὸ γεγονός τῆς ἐλευθέρου τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως, εἶνε ὅλως ἀσυμβίβαστα καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἑνὸς ἀποκλείει τὸ ἕτερον. Ὁ συναισθανόμενος ὅτι ἔχει ἐλευθερίαν βουλήσεως δὲν εἶνε ὕλιστῆς, ὁ δὲ ἀποδεχόμενος τὰς ὕλιστικὰς θεωρίας ὀφείλει, ἐάν θέλῃ νὰ ᾖ συνεπῆς πρὸς τὰς δοξασίας του, ν' ἀποδεχθῆ ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι μηχανὴ ἄνευ συνειδήσεως στερουμένη πάσης αὐτοβούλου καὶ ἐλευθέρου ἐνεργείας, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀνεύθυνος.

ΜΕΛΕΤΗ Γ.

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΑΙ ΣΚΕΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ.

«Τὸ κυριότερον τοῦ ἀνθρώπου γνώρισμα τὸ διακρίνον αὐτὸν ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλασμάτων εἶναι τὸ θρησκευτικὸν αἰσθημα. Τὸ αἰσθημα τοῦτο εἶναι δύναμις χορηγοῦσα εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἰκανότητα τοῦ ἐναρξῆν τὸ ἄπειρον ὑπὸ διαφόρους καὶ ποικίλας μορφάς, ἀνεξαρτήτως τῆς διανοίας καὶ τοῦ κοινῶ νοῦς. "Αὐτοῦ τῆς ἐμφύτου ταύτης δυνάμεως οὐδεμία θρησκευτικὴ θὰ ἦτο δυνατὴ. Ἔστιν καὶ ἡ ἀπλουστερα τῶν εἰδηλώων λατρεία».

(Max. Müller.)

Μέγα καὶ καταπληκτικὸν γεγονός ἀνεπίσσεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ἀρξάμενον μὲν ἀπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανήτου ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελοῦν δὲ τὸν ἀξίονα περὶ ὃν στρέφεται ἅπας ὁ πνευματικὸς καὶ κοινωνικὸς αὐτοῦ βίος.

Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι καὶ αἱ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ ἐκδηλώσεις, γεγονός παγκόσμιον καὶ καθολικὸν τὴν ἑκτασιν, αἰδίων τὴν διάρκειαν, πανίσχυρον ἐπὶ τῆς ἰθικῆς τοῦ ἀτόμου μορφώσεως καὶ τῆς κοινωνικῆς τῶν λαῶν διαπλάσεως, ἀδιάφθορον καὶ ἀμετάβλητον κατὰ τοὺς θεμελιώδεις καὶ οὐσιώδεις αὐτοῦ χαρακτῆρας, εἶναι τὸ διαπρεπέστατον καὶ οὐσιωδέστατον τῶν γνωρισμάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως.

Κατὰ τῆς ὑψίστης ταύτης δυνάμεως καὶ πραγματικότητος, τῆς πᾶσαν ἄλλην ὑπερβαλλούσης καὶ ἐπισκιαζούσης, νήπιοι σοφισταὶ τὴν ἐπιστήμην ἐπικαλούμενοι, σκοποῦντες δὲ νὰ καταπλήξωσι καὶ ἀπατήσωσι τὰ πλήθη διὰ τῆς θρασυτητος τῶν ἰδίων θεωριῶν, ἐπαγγελλόμενοι ὅτι διέγνωσαν τὰ μυστήρια τῆς φύσεως καὶ τῆς δημιουργίας, ἐξανίστανται καὶ ἀνευδότης ἐργάζονται ὅπως ἀπονεκρώσωσι μὲν τὴν ζωὴν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀντικαταστήσωσι δὲ εἰς ταύτας τὸ χάος καὶ τὴν πανώλεθρον σύγχυσιν λαοφθόρων διδασκαλῶν.

Ἐξελέγξαντες τὴν πλάνην τῶν τερατωδῶν τούτων θεωριῶν διὰ τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἀπελευθερώσαντες τὴν ὁδὸν ἣν διανύομεν ἀπὸ τοῦ ἐκάστοτε ἐπισημομένου ἐπιστημονικοῦ φάσματος, δυνάμεθα ἤδη ἀκωλύτως νὰ διησκοπήσωμεν καὶ σταθμίσωμεν τὸ μέγα γεγονός· ἀναλύοντες δὲ τοὺς ἰδιοβρύθμους αὐτοῦ χαρακτηήρας ν' ἀρυσθῶμεν ἀσφαλῆ συμπεράσματα, ἀναμφηρίστους ἀληθείας, ἐδραίας καὶ ἀκραδάντους πεποιθήσεις.

Καὶ κατὰ τὴν ἐπιθεώρησιν καὶ μελέτην ταύτην οὐδόλως θέλω ἀπομακρυνθῆ τῆς διαχαραχθείσης ὁδοῦ καὶ τῆς ἐφαρμοσθείσης μεθόδου. Οὔτε δογματικὰς τῆς πίστεως ἀληθείας θὰ ἐπικαλεσθῶ οὔτε νὰ ἐπιχειρήσω προτίθεμαι μακρὰν μεταφυσικὴν καὶ θεολογικὴν συζήτησιν. Τὰ γεγονότα ἀνθρωπολογικῶς μελετώμενα ἔσονται τὸ ὑποκείμενον τῶν σκέψεών μου, ἡ δὲ αὐστηρὰ λογικὴ τὸ ὄργανον πάσης μελέτης καὶ συζητήσεως.

Ἐφ' ἔσον ἔμως καὶ ἂν ἀπομακρύνω τοῦ λόγου πᾶσαν δογματικὴν καὶ ὑπερβατὴν θεωρίαν, ἡ φύσις αὐτῆ τῆς προκειμένης μελέτης μοὶ ἐπιβάλλει νὰ ἐπικαλεσθῶ καὶ πάσας τὰς δυνάμεις, δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος ἐνορᾷ, εὐθυγινώσκει ἢ ἀποκαλύπτει τὴν ἀλήθειαν, νὰ ἐπεκτείνω δὲ τὰς ἐμὰς σκέψεις καὶ ἐπὶ πάντων τῶν γεγονότων τῶν στενωῶς καὶ ἀδιαρρήκτως συνδεδωμένων μετὰ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων.

E. PAPE K. T. II
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Ἴα ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἀπτοῦ κόσμου περιστρεφόμενα ζητήματα λύονται εἴτε διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν αἰσθητηρίων μας εἴτε διὰ μαθηματικῶν καὶ ἀκριβῶν τῆς διανοίας ὑπολογισμῶν. Ἄλλα τὰ διανοητικά, τὰ ἠθικά καὶ θρησκευτικά προβλήματα, συνεχόμενα μετὰ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν ἐνοράσεων τῆς συνειδήσεως, δὲν εἶνε δεκτικὰ διαλεκτικῆς καὶ μαθηματικῆς ἐπιλύσεως ὡς τὰ τῆς μηχανικῆς, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας. Ὡς δ' ὁ ἐπιχειρῶν ν' ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει ἢ ὅτι ἔχει τὴν συναίσθησιν τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καλοῦ, τοῦ καθήκοντος, τοῦ χρόνου, τῆς ἐκτάσεως, ματαίως θὰ ἠγωνίζετο νὰ χορηγήσῃ τὴν ἀπόδειξιν διὰ διαλεκτικῶν συλλογισμῶν, ἐὰν μὴ ἐπεκαλεῖτο τὰς προφανεῖς ἐνοράσεις καὶ ὀξυδερκεῖς συναισθήσεις τοῦ συνειδότος, εἰς ὃ ἀποκαλύπτονται αἱ πρῶται καὶ ἀναγκαῖαι ἀλήθειαι, οὕτω θὰ ἦτο παράλογος ἢ ἐπὶ τῆς ἀναλύσεως τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων ἐφαρμογὴ μεθόδου ἀπαδούσης πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτήρα αὐτῶν.

Ἡ θρησκεία, τῷ ὄντι, ἢ ἀποτελοῦσα τὸν σύνδεσμον τοῦ Ἀπειροῦ μετὰ τοῦ πεπερασμένου, ἰδίᾳ δὲ ἀποκαλύπτουσα τὰς σχέσεις τῆς ἐκουσίας ἀφοσιώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Δημιουργόν, δὲν εἶνε οὔτε τῆς διανοίας ἐπινόησις οὔτε τῆς ἐπιστήμης ἀνακάλυψις οὔτε θεσμὸς ἐξωθεν ἐπιβληθεὶς εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τῶν δογμάτων καὶ παραδόσεων τῶν ἱστορικῶν καὶ θετικῶν θρησκευμάτων, ἀλλ' εἶνε σύμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ ἐνόησις τῆς συνειδήσεως καὶ αὐθόρμητος τοῦ συναισθήματος ἀποκάλυψις, εἶνε γεγονός, ὡς εἶνε αἱ ἰδέαι τῆς ὑπάρξεως καὶ τὰ συναισθήματα τοῦ καθήκοντος, τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου. Ἡ αὐθόρμητος αὕτη τοῦ θείου συναίσθησις ἀναπτύσσεται βεβαίως καὶ συμβαδίζει μετὰ τῶν λοιπῶν διανοητικῶν καὶ ἠθικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων, ἐκδηλοῦται καὶ ἀνελίσσεται διὰ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, διαμορφοῦται δὲ καὶ μεταποιεῖται καὶ ποικίλλεται διὰ τῶν παραδόσεων καὶ τῶν ἀποκλύψεων τοῦ θείου ἐν τῇ

ιστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ἀλλ' οὔτε αἱ λοιπαὶ διανοητικαὶ καὶ ἠθικαὶ τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις ἐδύναντο νὰ δημιουργήσωσι θρησκευτικὰς ἰδέας καὶ πεποιθήσεις, οὔτε θρησκευτικὰ παραδόσεις ἐδύναντο νὰ καταστήσωσι πανίσχυροι ἐπὶ τῆς καρδίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν καὶ νὰ ἐξυψάνωσι τὸν ἴστον τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, οὔτε θετικὰ θρησκευτάματα θὰ συνηρμολογοῦντο καὶ θὰ ἐδογματίζοντο, οὔτε ἡ παραγκώνισις τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων θὰ καθίστατο πρόξενος σπουδαίων δεινῶν καὶ διαταράξεων, ἐὰν μὴ ὑπῆρχεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ συμφυῆς τῇ ὑποστάσει του δύναμις συνδεομένη μετὰ τοῦ Ἀπειροῦ καὶ συναίσθημα, λαμβάνον τὴν ἀρχὴν του ἐξ ἀνωτέρου πνευματικοῦ κόσμου, βαθείας ἔχον ῥίζας ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ καὶ ἀποτελοῦν οὐσιωδέστατον τῆς ὑπάρξεώς του στοιχεῖον. Τούτου δ' ἕνεκεν, προτιθέμενος νὰ καταδείξω ὅτι ἡ θρησκεία εἶνε ὁ νόμος τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὁ ὀρίζων ἐν ᾧ αὕτη δύναται νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἀποστολὴν εἰς ἣν προώριστα, βαδίζουσα πρὸς τὸ ἰδεώδες τῆς ἀτομικῆς, τῆς οἰκογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς τελειότητος, ὀφείλω κατ' ἀνάγκην ν' ἀποτείνω τὸν λόγον οὐ μόνον εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ ἀναγνώστου, ἀλλὰ πρῶτιστα καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἑαυτοῦ συνείδησιν, εἰς τὴν ἐνάργειαν τῶν πρώτων ἀληθειῶν καὶ εἰς τὰ ἠθικὰ συναισθήματα, ἐξ ὧν ἐκπορεύονται καὶ μεθ' ὧν τὰ θρησκευτικὰ γεγονότα ἀναποσπástως συνδέονται.

Ὁ Μοντέσκιος εἶπε· «νόμοι εἰσὶν αἱ ἀναγκαῖαι τῶν πραγμάτων σχέσεις», ὁ δὲ Θιέρσος ἐπικρίνων τὸν ὅρισμόν τουτον ἔλεγεν· «οἱ νόμοι εἶνε ἡ μονιμότης τῶν πραγμάτων». Ἐν τῷ συνδυασμῷ τῶν δύο προτάσεων εὐρηται, φρονῶ, ὁ πλήρης καὶ ἀκριβῆς τῶν φυσικῶν νόμων ὅρισμός. «Φυσικοὶ νόμοι εἶνε αἱ μόνιμοι καὶ ἀναγκαῖαι τῶν πραγμάτων σχέσεις».

Πρὸς ἀποσάφηνσιν ὁμοίως τοῦ ὀρισμοῦ δεόν νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἐπὶ τῶν σωμάτων καὶ τῶν ὀργανικῶν ὄντων ἐπιβληθέντας,

ἀπὸ τῶν νόμων τοῦ ἠθικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου. Παρατηρεῖ ὁ Νεύτων τὰ βαρέα σώματα· βλέπει μήλον πίπτον ἀπὸ τοῦ δένδρου· μελετῶν δὲ ἐπὶ τοῦ περιστατικοῦ τούτου καὶ συναρμο-
λογῶν αὐτὸ πρὸς ἄλλα τῆς αὐτῆς φύσεως, ἀνακαλύπτει ὅτι τὸ φαινόμενον σῆς καταπτώσεως τοῦ μήλου ἀνάγεται εἰς ἕτερον γενικὸν καὶ μόνιμον, συμπεραίνει δὲ ὅτι τὰ βαρέα σώματα ἔλ-
κονται πρὸς ἀλλήλα. Τὰς μόνιμους ταύτας σχέσεις τῶν βαρέων σωμάτων ὀνομάζει φυσικὸν νόμον τῆς ἐλξεως ἢ τῆς βαρύτητος.

Ὅπως οἱ ζῶντες ὀργανισμοὶ συντηρῶσιν ἐν ἑαυτοῖς τὴν ζωὴν καὶ ἐπιτελῶσι τὰς φυσιολογικὰς αὐτῶν λειτουργίας, πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ διατηρῶνται διὰ καταλλήλου τροφῆς, ἧς ἄνευ ἀποστειροῦνται καὶ φθίνουσιν. Ἡ τροφή ἄρα εἶνε ὁ νόμος τῆς ὑπάρξεως καὶ συντηρήσεως τῆς ζωῆς.

Προκειμένου ὁμως περὶ ἠθικῶν ὄντων πεπροικισμένων δι' αὐ-
τενεργείας καὶ ἐλευθέρας βουλήσεως, οἱ τῆς ἠθικῆς καὶ κοινω-
νικῆς αὐτῶν συντηρήσεως καὶ προόδου νόμοι ἔχουσι κατ' ἀνάγκην καὶ κύρος διάφορον καὶ χαρακτηῆρας ἰδιορρύθμους μὴ ἀνατρέποντας ἢ περιορίζοντας τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐλευθέρας αὐτῶν ἐνεργείας.

Ἐκ τῆς σταθερᾶς συμβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῶν ὁμοίων του, ἐκ τῶν προκυπτόντων ὠφελημάτων ἀπὸ τῆς ἐπικοι-
νωνίας ταύτης καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν προσόντων τῆς γλώσσης καὶ τῆς συμπαθείας δι' ὧν πεπροίκεται ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξίς, συμπεραίνω περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ νόμου τῆς κοινωνικότητος καὶ λέγω· ὁ ἀνθρώπος εἶνε ὃν φύσει κοινωνικόν. Ὁ ἐπιβεβλη-
μένος οὗτος νόμος εἶνε μὲν μόνιμος καὶ ἀναγκαῖος, τὰ χαρα-
κτηριστικὰ ὁμως καὶ τὸ κύρος αὐτοῦ εἶνε πάντη διάφορα τῶν διεπόντων τὰ σώματα. Ὁ ἀνθρώπος χρώμενος τῇ ἐλευθερίᾳ αὐτοῦ ἐνεργεῖα δύναται νὰ παραβιάσῃ τὸν τῆς κοινωνικότητος νόμον καὶ νὰ ζῆσῃ μακρὰν τῆς κοινωνίας τῶν ὁμοίων του· ἢ ἀ-
στερηθῇ πάντων τῶν πλεονεκτημάτων τῆς συμπράξεως τῆς

ἀλληλοβοηθείας, ὡς καὶ πάσης μεταδόσεως τῶν ἰδεῶν καὶ αἰσθημάτων του, θὰ ζήσῃ φυσικὸν ὅλως καὶ ἀσκοπον βίον, ἀλλὰ θὰ δυνηθῇ καὶ νὰ ζήσῃ καὶ νὰ συντηρηθῇ, ἐφ' ὅσον τοῦλάχιστον εὐρίσκει τὰ πρὸς τροφήν ἀναγκαῖα. Οὕτω τὸ κῦρος τοῦ ἐπιβληθέντος ἠθικοῦ νόμου δὲν συνίσταται εἰς τὴν ἀναπόδραστον ἀνάγκην τῆς ἐκπληρώσεως ἐπὶ ποινῇ ἀποσβέσεως τῆς ὑπάρξεως, ἀλλ' εἰς τὴν στέρησιν τῶν πλεονεκτημάτων τῶν πηγαζόντων ἐξ αὐτοῦ καὶ εἰς τ' ἀποτελέσματα τῆς πλημμελοῦς καὶ παθολογικῆς καὶ ἐκρῦθμου θέσεως εἰς ἣν ἐκτίθεται ὁ ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀπρομακρυνόμενος. Ὅμοίως ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐκπηγάζουσι τὰ φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου τῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ διατηρήσεως τῆς ἰδίας ὑπάρξεως καὶ τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ ἐνεργείας, καθ' ὅσον αὕτη συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν συντήρησιν τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Ἀλλὰ καὶ τὰ δικαιώματα ταῦτα δύνανται νὰ παραβιασθῶσι καὶ τὰ εἰς ταῦτα ἀντιστοιχοῦντα καθήκοντα ν' ἀθετηθῶσιν. Ἡ κοινωνία μετὰ τὴν παραβίαν καὶ ἀθέτησιν ταύτην θὰ ὑπάρξῃ, ἐπὶ χρόνον τινὰ τοῦλάχιστον, ἀλλ' ἀντὶ νὰ ᾔνε μέσον συντηρήσεως καὶ προόδου τῶν μελῶν αὐτῆς θὰ καταστῇ θέατρον ἐξοντώσεως καὶ καταστροφῆς.

Λέγων ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἐν φύσει θρησκευτικὸν δὲν ἐννοῶ νὰ βεβαιώσω ὅτι ἀποβάλλων ἀφ' ἑαυτοῦ πᾶσαν θρησκευτικὴν πεποιθήσιν καὶ ἀπονεκρῶν τὸ συναίσθημα, ἐξ οὗ αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι ἐκπηγάζουσι, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὰς γνώσεις καὶ κατακτήσεις του ἐπὶ τοῦ ἀπτοῦ κόσμου, ἀλλὰ μελετῶν ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων, παρατηρῶν ὅτι αὗται παρακολουθοῦσι πάντοτε τὴν ἀνθρωπότητα καὶ ἀναφαίνονται πρὸ παντός δόγματος καὶ ἱστορικοῦ θρησκευμάτος, ἐξακριβῶν διὰ τῆς πείρας τὴν ἔντασιν καὶ τὴν ἰσχὺν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, παρακολουθῶν τὸν τρόπον

τῆς ἀνεπίξεως τῶν θετικῶν θρησκευμάτων καὶ συνδυάζων τὰ ἐξαγόμενα τῶν μελετῶν τούτων πρὸς τὴν καθολικότητα καὶ μονιμότητα τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων, συμπεραίνω ὅτι ἡ θρησκεία εἶνε ὁ νόμος τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ δὲ θρησκευτικὸν αἰσθημα στοιχεῖον ὑποστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ τὸ διαπρεπέστατον τῶν γνωρισμάτων τῶν διακρινόντων τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν λοιπῶν πλασμάτων. Μὴ προκειμένου ὁμοίως οὔτε περὶ φυσικοῦ νόμου, οἷοι οἱ ἐπιβαλλόμενοι εἰς τὸν σωματικὸν καὶ ὁρατὸν κόσμον, οὔτε περὶ ἐνστιγματικῆς τινος ῥοπῆς, ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ἀπολύτῃ αὐτοῦ ἐλευθερίᾳ καὶ τὸν θρησκευτικὸν νόμον δύναται νὰ παραβιάσῃ καὶ πᾶσαν ν' ἀποβάλλῃ ἀπὸ τῆς καρδίας θρησκευτικὴν πεποίθησιν. Ἄλλ' οὕτω πράττων, ἀνεξαρτήτως πάσης σκέψεως περὶ αἰωνίου κύρους καὶ μελλούσης ὑπάρξεως, τίθεται ἐκτὸς τῆς φυσιολογικῆς αὐτοῦ καταστάσεως στερούμενος τῆς πολυτιμοτέρας τῶν δυνάμεων πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, πρὸς ἀτομικὴν εὐδαιμονίαν καὶ πρὸς προαγωγὴν πάσης οἰκογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου. Τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀπονεκρουμένου συνεκλείπει μετ' αὐτοῦ τὸ στήριγμα τοῦ καθήκοντος, ἀποξηραίνεται πᾶν ἰδεῶδες καὶ ὑψηλὸν φρόνημα, σβέννυται πᾶσα ζωοποιὸς ἀνωτέρα ἐλπίς καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀκρωτηριαζόμενος τοῦ πολυτιμοτέρου τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ αὐτοῦ βίου προσόντος καθίσταται τὸ ἀθλιώτερον τῶν ἐπὶ γῆς πλασμάτων, ζῶν ἄνευ λόγου καὶ ἄνευ σκοποῦ τινος, ὅπως ὑποστῇ τὰ δεινὰ καὶ τὰς ταλαιπωρίας τοῦ βίου καὶ καταλήξῃ εἰς τὴν ἐκμηδένισιν καὶ καταστροφὴν.

Ἐὶς τὴν σπουδαιότητα καὶ περιφάνειαν τῶν ἀληθειῶν τούτων προτίθεμαι νὰ διεξέλθω διὰ μακρῶν ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ.

Καθολικότης τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος.

«Ἔθροις δ' ἂν ἐπιόν καὶ πόλεις ἀπειράτους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, αἰήτους, ἀγρημάτους, ἀπείρους θεάτρων καὶ γυμνασίων· ἀνίερος δὲ πόλιος καὶ ἀθέου μὴ χρημένης εὐχαίς, μηδὲ ὄρκις, μηδὲ μαντείας, μηδὲ θυσίας ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν οὐδεὶς ἔστιν οὐδ' ἔσται γεγονώς θεατής».

(Ηλούταρχος).

Ὁ πρῶτος καὶ σπουδαῖος χαρακτήρ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων εἶνε ἡ καθολικότης καὶ τὸ παγκόσμιον αὐτῶν.

Ὁ Κικέρων ἐμαρτύρει πρὸ δύο χιλιᾶδων ἐτῶν ὅτι «δὲν ὑπάρχει λαὸς, ὅσον βάρβαρος καὶ ἀπολίτευτος καὶ ἂν ὑποτεθῆ, μὴ ἔχων τὴν ἰδέαν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ». Ἡ μαρτυρία αὕτη ἐπιβεβαιωθείσα ὑπὸ τοῦ Τακίτου καὶ Πολυβίου καὶ πάντων τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχαιότητος εἶνε καὶ σήμερον ἀληθῆς μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Αὐστραλίας καὶ τῶν ἀγνώστων εἰς τοὺς ἀρχαίους χωρῶν. Ἐβρέθη ἀληθῶς ὅτι παρά τισι τῶν ἀγρίων λαῶν δὲν ἀναφαίνονται ἔγνη θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων, ἀλλ' αἱ γενόμεναι ἐπὶ τούτῳ μελέται καὶ ἐκζητήσεις κατέδειξαν ἐμφανέστατα ὅτι ὁ Ηλούταρχος δὲν ἐσφάλλετο λέγων ὅτι «οὐδεὶς ἔστιν οὐδ' ἔσται θεατῆς ἀνιέρου καὶ ἀθέου λαοῦ».

Ὁ Ρόβερστων ἐβεβαίωσεν ὅτι λαοὶ τινες τῆς Ἀμερικῆς οὐδεμίαν εἶχον περὶ Θεότητος ἰδέαν, ἐπὶ δὲ τῆς βεβαιώσεως ταύτης πλείστοι συγγραφεῖς τοῦτ' αὐτὸ ἐπανελάβον. Ἀλλ' ὁ D'Arbigny μεταβάς εἰς τὰς χώρας τῶν ὑποδειχθέντων λαῶν οὐ μόνον τὰ ἐναντία ἐμαρτύρησεν, ἀλλὰ καὶ τὰ δόγματα τῆς πίστεώς τῶν ἐξηκρίβωσεν, ἐν οἷς καὶ τὸ περὶ ἀθανασίας ψυχῆς. Ἐπὶ πολλῶν

χρόνον ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Βερζέρ ἐπιστεύετο ὅτι λαοὶ τινες τῆς Καλιφορνίας οὐδὲν ἐπρέσβευον ἠρησκευμα. ἀλλ' ὁ Μοφρούς περιηγηθεὶς πᾶσαν τὴν χώραν ταύτην ἐπιστοποίησεν ὅτι πάντες οἱ οἰκοῦντες αὐτὴν λαοὶ πιστεύουσιν εἰς τὴν ὑπαρξιν «Θεοῦ μὴ ἔχοντος πατέρα ἢ μητέρα, ἀοράτου, ἀγνώστου ἀρχῆς, φίλου τῶν ἀγαθῶν καὶ τιμωροῦ τῶν κακῶν», πρὸς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐγείρουσι καὶ ναοὺς ὠρειδοῦς σχήματος, ἐν οἷς εὐρίσκουσιν ἄσυλον οἱ ἐγκληματίαι. Οἱ Μίγκονες, οἱ ἀγριώτεροι καὶ βαρβαρώτεροι τῶν γνωστῶν λαῶν, ἐθεωροῦντο ὡς ἐστερημένοι πάσης ὑπερκοσμίου καὶ ἠρησκευτικῆς ἰδέας, ἀλλ' οἱ περιηγηταὶ Michel Simes, Day καὶ ὁ λοχαγὸς Stockoe, κατοικήσαντες μεταξὺ αὐτῶν, ἀνήρεσαν τὴν ἐπικρατοῦσαν δόξαν καὶ ἀπέδειξαν ὅτι οἱ Μίγκονες πιστεύουσιν εἰς τὴν ὑπαρξιν Ἄνωτάτου ὄντος ἐνοικοῦντος ἐν τῷ Ἡλίῳ καὶ εἰς ἐτέραν δευτερεύουσαν ὑπερφυσικὴν δύναμιν ἐνοικοῦσαν ἐν τῇ Σελήνῃ, πρεσβεύοντες δὲ τὸ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς δόγμα ἀνάπτουσι πῦρά κατὰ τὴν ἐκφορὰν τῶν λειψάνων, ὅπως ἐξευμενίσωσι τὰ παραλαμβάνοντα τὰς ψυχὰς τῶν πνεύματα. Καὶ περὶ τῶν Ὀτεντότων σπουδαία ἐπὶ τούτου ἠγέρθη ἀμφισβήτησις, ἀλλὰ μετὰ τὰς ἐρεῦνας τοῦ Kolben καὶ τοῦ Walkenaer κατεδείχθη ὅτι οἱ Ὀτεντότοι λατρεύουσιν ἐν τῇ Σελήνῃ τὸν Θεόν, ὃν καλοῦσι Γούγγια Τικόα (Θεὸν τῶν Θεῶν). Ἐρωτηθεὶς εἰς ἕξ αὐτῶν ἕνα τί δὲν λατρεύουσιν ἀπ' εὐθείας τὸν Θεόν, ἀλλ' ἀποδίδουσι τὴν λατρείαν αὐτῶν εἰς τὴν Σελήνην, «οἱ πρόγονοί μας, ἀπήντησεν, ἠμάρτησαν ἐνώπιον τοῦ Ἐψίστου εἰς τρόπον ὥστε αἱ καρδίαι των ἀπολιθωθεῖσαι δὲν ἠδύναντο πλέον νὰ τιμῆσωσι τὸν Δημιουργόν, ὡς οὗτοι δὲ, οὕτω καὶ ἡμεῖς οἱ ἀπόγονοί των μόλις ἐσμέν ἄξιοι νὰ λατρεύωμεν τὰ θαυμάσια ἔργα του».

Ὁ καθηγητὴς Roskoff τῆς Βιέννης ἐν τῷ περὶ ἀρχῆς τῶν ἠρησκαιῶν συγγράμματί του δημοσιεύθητι κατὰ τὸ ἔτος 1880

ἀνεσκεύασε πᾶσαν ἐναντίαν γνώμην, καὶ δι' ἐκθέσεων περιηγητῶν καὶ δι' ἀφιλονεικῆτων καὶ ἀκαταμαχῆτων ἀποδείξεων καὶ γεγονότων κατέδειξε ὅτι παρ' ἀπάσαις ταῖς ἀγρίαις φυλαῖς ὑπάρχουσιν ἐξωτερικαὶ λατρεῖαι ἐκδηλοῦσαι πεποιθήσεις περὶ ἀοράτων ὄντων, εἰς ἃ ἀποδίδεται ἡ τοῦ κόσμου διοίκησις καὶ δημιουργία. Περὶ τῆς ἀληθείας δὲ τοῦ γεγονότος τούτου οὐδεμία πλέον δυνατόν νά ἐπεγεροθῆ συζήτησις καὶ ἀμφιβολία μετὰ τὰς ἐρεῦνας καὶ τὰς πολυχρονίους ἐκζητήσεις εἰς ἃς ἐπεδόθη ὁ θαρβινιστῆς Tylor, τὸ ἐξαγόμενον τῶν ὁποίων ἐν πάσῃ εἰλικρινείᾳ ἐξέθηκεν ἐν τῷ «Περὶ τοῦ ἀρχαίου Πολιτισμοῦ» συγγράμματί του. «Βασίζομενος ἐπὶ σπουδαίας συλλογῆς μαρτυριῶν ὀφείλω νά παρατηρήσω ὅτι ἡ πίστις εἰς ὑπερφυσικά ὄντα ὑπάρχει παρὰ πάσαις ταῖς ἀγριωτέραις φυλαῖς, μεθ' ὧν ἐδυνήθημεν νά ἐλθωμεν εἰς ἐπαφὴν τινα»¹⁾.

Τὸ γεγονός τῆς καθολικότητος τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀναλυόμενον καὶ μελετώμενον εἰς τὰ καθ' ἕκαστα καὶ εἰς τὰς διαφόρους ἀτομικότητας τὰς ἀφισταμένας κατὰ τε τὴν κοινωνικὴν θέσιν καὶ τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν, παρουσιάζει φαινόμενα ἄξια ἐμβριθοῦς σκέψεως ἐμφανῶς καταδεικνύοντα ὅτι τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα δὲν εἶνε οὔτε τυχαῖον οὔτε ἀπὸ τῶν περιστάσεων οὔτε ἀπὸ τῆς διαφόρου διανοητικῆς τῶν λαῶν καὶ τῶν ἀτόμων καταστάσεως ἐξαρτώμενον.

Ὁ Σαμαρείτης ἐπὶ τῆς πίστεως τῆς Ἱερᾶς Βίβλου ἐρειδόμενος ἐπίστευεν εἰς τὴν ὑπαρξιν δικαίου, παντεπόπτου καὶ παντοδυνάμου Θεοῦ, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Πλάτων διὰ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου καὶ αὐστηρᾶς λογικῆς κατέληγεν εἰς μεταφυσικὰς ἀληθείας συναδούσας πρὸς τὰ δόγματα τοῦ Μωσαϊκοῦ θρησκευήματος.

¹⁾ Tylor — *Civilisation primitive*· μετάφρασις εἰς τὸ Γαλλικὸν Barbier τομ. 1.ος σελ. 492.

Ὁ Ἴνδός ἐπερείδων τὰς πεποιθήσεις του ἐπὶ τῶν παραδόσεων τῆς φυλῆς του ἐθεώρει τὴν φύσιν ὡς ἀπαύγασμα ὑπερφυσίως θείας δυνάμεως, συγχρόνως δὲ ὁ Σενέκας ἐν τῇ εὐρυτάτῃ πολυμαθείᾳ του φιλοσοφῶν ἔγραφε· «Τί εἶνε ἡ φύσις εἰμὴ ὁ Θεός, ὁ εἰς τὸν κόσμον ὡς θεῖος λόγος διαχεόμενος; Ὅπου καὶ ἂν στρέψῃς πᾶρεστίν ἐνώπιόν σου· οὐδὲν εἶνε αὐτοῦ κενόν, αὐτὸς πληροὶ πάντα τὰ ἔργα του· ἀχάριστε θνητέ, ἀπατάσαι λέγων ὅτι οὐδὲν ὀφείλεις εἰς τὸν Θεὸν ἀλλ' εἰς τὴν φύσιν, διότι φύσις δὲν ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἐὰν μὴ ὑπῆρχε Θεός».

Ὁ γεωργὸς εὐλογεῖ τὸν Θεὸν ἐπὶ τῇ εὐδοσίᾳ τῶν ἔργων του καὶ τῇ προόδῳ τῶν φυτειῶν του, καί περ ἀγνοῶν τοὺς θαυμασίους νόμους τῆς ἐκβλαστήσεως καὶ τῆς καρποφορίας· ὁ δὲ πατὴρ τῆς βοτανικῆς ἐπιστήμης Λιναῖος διανύσας τὸν βίον ἅπαντα πρὸς ἀνίχνευσιν καὶ ὀρισμὸν τῶν νόμων τοῦ φυτικοῦ κόσμου καταπλήσσεται ἐπὶ τῷ ὕψει τῆς σοφίας τοῦ Δημιουργοῦ, κατεχόμενος ὑπὸ θαυμασμοῦ ἐνώπιον τῆς τελειότητος καὶ τῶν ἐλαχίστων φαινομένων.

Liebig, ὁ κατὰ τὸν ὕλιστήν Moleschott «ἐπιφανέστερος τῆς Γερμανίας χημικός» ἐθεωρεῖτο μέχρι τινός ὡς ὁ ἀνακαλύψας σπουδαίαν χημικὴν σκευασίαν, δι' ἧς ἐπρόκειτο νὰ προληφθῇ ἡ ἐξάντλησις τῶν παραγωγικῶν τοῦ ἐδάφους δυνάμεων. Νέα πειράματα καὶ νέα μελέται ἔπεισαν αὐτὸν ὅτι ἡ ἀνακάλυψις οὐδεμίαν εἶχε σπουδαιότητα, διότι φυσικαὶ καὶ ἀφάνεις δυνάμεις ἦσαν τεταγμέναι ὅπως προνοῶσι περὶ τῆς μὴ ἐξάντλήσεως τῶν φυτικῶν τῆς γῆς παραγωγικῶν δυνάμεων, ἐκπλησσόμενος δὲ ἀπέναντι τῆς νέας ταύτης ἀνακαλύψεως ἀνεφώνει ὡς ὁ Πραφῆ-τάναξ «πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» καὶ «ἤμαρτον, ἔγραφε κατὰ τὸ 1862, ἤμαρτον ἀπέναντι τοῦ Δημιουργοῦ· εἰργαζέμεν ὅπως τελειοποιήσω τὰ ἔργα του, ἐν δὲ τῇ ἀποτυφλώσει μου ἐνόμισα

ὅτι ἐλλείπει εἰς κρίκος τῶν νόμων τῆς φύσεως, ὃν ἐγὼ σκώληξ μηδαμινὸς διεννοῦμαι νὰ ἀναπληρώσω».

Καὶ οὐ μόνον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶνε κοινὸν εἰς τε τοὺς ἐπιστήμονας καὶ ἀμαθεῖς, ἀλλὰ πληροὶ καὶ τὰς καρδίας τῶν ἀνοουμένων πᾶν κύρος θείας καὶ ἀμέσου ἀποκαλύψεως εἰς θετικὰν τι θρησκείαν. Εἶδομεν ἐν μιᾷ τῶν πρόσθεν μελετῶν μετὰ πόσης δυνάμεως καὶ ὀριμότητος ὁ Βολταῖρος καὶ Ρουσσὸ καὶ οἱ εἰστάι τῶν τελευταίων αἰώνων ἀντεπεξῆλθον κατὰ πάσης ὑλιστικῆς καὶ πανθειστικῆς δοξασίας. Καὶ ὁ πολὺς μεταξὺ τῶν ἰατρῶν Broussais ἀποκηρύξας τὰς ὑλιστικὰς θεωρίας, ἅς ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐπρέσβευε, δὲν ἀπεδέξατο μὲν τὰς ἐπαγγελίας οὐδὲ τὰ δόγματα τοῦ ἱστορικοῦ θρησκευματος, οὐχ ἤττον ἐθεώρησεν ὡς ἐπιστημονικὴν ἀλήθειαν τὴν περὶ ὑπάρξεως Ἐνωτάτου ὄντος ἐνόρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. «Συναισθάνομαι, ἔγραψεν ὁ Broussais πρὸς τινὰς φίλους του, ὅτι Νοῦς τὰ πάντα συνηρομολόγησεν. Ἡ πείρα δὲν μοὶ χορηγεῖ τὴν ἀποδειξιν ὅτι καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἐδημιούργησεν. Ὁμολογῶ ὅμως ὅτι ἐπὶ τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων ἀτελεῖς ἔχομεν γνώσεις, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐπαναπαύομαι ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὑπερτάτης Νοήσεως, ἣν δὲν ἀποτολμῶ νὰ καλέσω καὶ δημιουργόν, εἰ καὶ τοιαύτη πρέπει νὰ ᾔνε ἀναγκαίως» ¹⁾).

Τοιοῦτος εἶνε ὁ χαρακτήρ τῆς καθολικότητος τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἐξ ὧν πληροῦνται αἱ καρδίαι τῶν ἀγρίων καὶ ἐκπολιτισμένων λαῶν, αἱ καρδίαι τῶν ἀποβαλλόντων τὰ δόγματα τῶν ἱστορικῶν θρησκευμάτων, ὡς καὶ ἀδιακρίτως αἱ συνειδήσεις τοῦ ἀμαθοῦς καὶ τοῦ ἐπιστήμονος. «Ὁ νοῦς, ἔγραψεν ὁ Θιέρσος, ἀνακαλύπτει τὸν Νοῦν ἐν τῷ Κόσμῳ, τὰ δὲ μεγάλα

¹⁾ Nicolas — Preparation philosophique à la foi Chrétienne, tom. 1er, σελ. 247 ἐκδ. 7^e

πνεύματα εἶνε ἰκανώτερα τῶν μικρῶν ὅπως διακρίνωσι τὸν Θεὸν ἐν τοῖς ἔργοις του».

Ποῖον δ' εἶνε τὸ ἐκ τῆς καθολικότητος τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων ἐκπηγάζον λογικὸν καὶ ἀναγκαῖον συμπέρασμα :

Ὁ περιώνυμος φυσιοδίφης καὶ πρόεδρος τῆς ἀνθρωπολογικῆς ἐταιρείας Quatrefages μελετήσας ἐπὶ τεσσαράκοντα ἔτη τὰ ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα καὶ βεβαιώσας ὅτι τὸ σταθερὸν καὶ πρῶτιστον τοῦ ἀνθρώπου φυσικὸν γνῶρισμα τὸ συμφυόμενον μετὰ τῆς πνευματικῆς του ἀναπτύξεως, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ἱστορικῆς παραδόσεως, εἶνε αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι, ὥρισε τὸν ἀνθρώπον «ὄν ἠθικὸν καὶ θρησκευτικόν». Κατὰ τὸν κλεινὸν φυσιοδίφην ὁ ἀνθρώπος δὲν ἀνήκει ἀπλῶς εἰς τὸ ζωικὸν βασίλειον, ἀλλ' ἀπαρτίζει βασίλειον ἰδιαίτερον ἐν μέσῳ τῆς Κτίσεως συνδέον τὸν ἀπτόν καὶ ὄρατὸν κόσμον μετὰ τοῦ ἀοράτου καὶ ὑπερκοσμίου διὰ τῶν συναισθημάτων τῆς ἠθικότητος καὶ θρησκευτικότητος, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀδιάῤῥηκτος ὑπάρχει σύνδεσμος καὶ ἀλληλεπίδρασις.

Ἡ ἀνάλυσις τῶν λοιπῶν χαρακτηριστικῶν τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν θὰ διαφωτίσῃ καὶ καταστήσῃ προδήλους καὶ καταφανεῖς τὰς ἀληθείας ταύτας.

Τὸ ἀνεξίτηλον καὶ αἰδίδιον τῶν θρησκευτικῶν
πεποιθήσεων.

«Ἡ θεολογία εἶνε σύγγρονος τῆς ἀνθρωπολογίας. Ἡ ἀρχαιότης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων δὲν περιορίζεται εἰς μόνα τὰ μνημεῖα τῆς γραπτῆς ἱστορίας, διότι καὶ εἰς αὐτὰ τὰ λείψανα ἀξέστου μετάλλου ἀνακαλυφθέντα διὰ τῶν παλαιοντολογικῶν ἐρευνῶν, ἐφ' ὧν ἐνεχαράχθη ἕγνος ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀνευρίσκομεν τὰς ἀποδείξεις τῆς ἐπικρατήσεως θρησκευτικῶν πεποιθήσεων».

(Max Müller).

Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶνε ἱστορία ἐλευθέρου ὄντος, οὐτινος ἢ αὐτενέργεια δὲν ἤρτηται ἀπὸ νόμων ἀμεταβλήτων καὶ σταθερῶν. Ὁ ἄνθρωπος κινεῖται καὶ συνταράσσεται, ἐπινοῶν δὲ καὶ ἀνακαλύπτων καὶ πάντοτε ἐργαζόμενος, ὅτε μὲν οἰκοδομεῖ ἄλλοτε δὲ καταστρέφει καὶ καταλύει, αἰετοτε δὲ ἐμπνεόμενος ἐκ προσδευτικοῦ καὶ δημιουργικοῦ πνεύματος, δι' οὗ μόνος μεταξὺ τῶν ζωϊκῶν ὄντων εἶνε πεπροικισμένος, μεταβάλλει, μεταποιεῖ καὶ διευθύνει τὰ ἔργα του πρὸς ὠρισμένον τινὰ σκοπὸν συμφώνως πρὸς τὰς ὀρέξεις καὶ ἐπιθυμίας του, συνωδᾷ πρὸς τὰς ἰδέας, τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς προλήψεις του. Εἰς τοὺς κοινωνικοὺς οργανισμοὺς, εἰς τὸ εἶδος τῶν κυβερνήσεων, εἰς τὸν οἰκογενειακὸν βίον, εἰς τὰς περὶ τοῦ καλοῦ αἰσθηματικὰς ἐκδηλώσεις του μέγιστα διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις ἀναφαίνονται κατὰ τοὺς καιροὺς, κατὰ τὰς χώρας καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις. Οἱ αἰῶνες παρέρχονται καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἀνελίσσεται· ἔθνη ἐμφανίζονται καὶ προσδεύουσιν, ἐκλείπουσιν δὲ καὶ ὑπὸ ἄλλων ἀντικαθίστανται· φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ ἐπιστημονικὰ θεωρίαι

ἐπικρατοῦσι καὶ τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον ἐπὶ μακρὸν διέπουσι καὶ ὡς ἀναμφήριστοι ἀλήθειαι ἐκλαμβάνονται, μέχρις οὐ νέα συστήματα καὶ ἀνακαλύψεις καταδειξῶσι τὸ πλημμυρὸν καὶ πεπλανημένον αὐτῶν κοινωνικὰ ἰδρύματα καὶ θεσμοὶ καὶ πολιτεύματα μεταβάλλονται ἢ καὶ ὅλως ἐκλείπουσιν· ἱστορικὰ θρησκευύματα περικαλύπτονται διὰ τοῦ νέφους τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ παντοειθῶν ἀποπλανήσεων, μεταμορφοῦνται δὲ ἢ καὶ καταπίπτουσιν· ὡς καὶ αὐτὴ ἡ ἀψυχὸς τῶν ὀρέων ὕλη μεταποιεῖται ἐν τῷ πελάγει τῶν αἰῶνων καὶ ἡ θάλασσα ἀποξηραίνεται καὶ τὸ ξύλον κρυσταλλοῦται καὶ ἀπολιθοῦται ἢ γῆ· ἐν μέσῳ δὲ τῆς παγκοσμίου ταύτης κινήσεως καὶ μεταβολῆς ἐν τι μένει σταθερὸν, ἀναλλοίωτον, ἀκατάβλητον, ἡ βᾶσις τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεων, ἡ ἰδέα περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ ζωῆς πνευματικῆς καὶ αἰωνίας ἀνεξαρτήτου ἀπὸ τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου. Τὴν δὲ πηγὴν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀρχὴν τῶν πεποιθήσεων τούτων ματαίως θὰ ἐκζητήσωμεν εἰς τόπον καὶ χρόνον, διότι αὐταὶ συμβαδίζουσαι μετὰ τῆς ἀνθρωπότητος προηγήθησαν πάσης παραδόσεως καὶ πάσης κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, ὡς μαρτυροῦσι τ' ἀνακαλυπτόμενα προϊστορικὰ μνημεῖα, ἐν οἷς ἐνεγράχθησαν τὰ ἴχνη τῶν ἐπικρατουσῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ ὅτε ἡ ἀνθρωπότης ἐν ἀγρίᾳ καταστάσει ἔζη ἐν ταῖς ὀπαῖς καὶ τοῖς σπηλαίοις τῆς γῆς.

Τὰ χρονικὰ τῶν διαφόρων θρησκευμάτων, ἐν ᾧ ἀφ' ἑνὸς ἀναγράφουσι τὰς ιδεώδεις τῆς ἠθικότητος ἀρχὰς καὶ τὰς εὐγενεστέρως πράξεις καὶ ἐθελουσίας τῆς ἀνθρωπότητος, γέμουσι καὶ ἀνοήτων προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν προκηρυχθεισῶν ἐν ὀνόματι θρησκευτικοῦ τινος δόγματος. Ἀπὸ τοῦ φετικισμοῦ εὐρισκόμεθα κατὰ τὴν αὐτὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐνώπιον τῶν ὑψηλοτέρων, ἀγνωτέρων, μυστηριωδῶν δογμάτων, πράξεων εὐσεβείας καὶ ἠθικότητος, ὑπερκοσμίων ἀληθειῶν καὶ ἀποκαλύψεων, αἰτινες

καὶ ἄκοντας ἀνυψοῦσιν ἡμᾶς εἰς ἄλλον ὀρίζοντα, ὀρίζοντα ἀγιότητος καὶ τελειότητος. Ὑπὸ τὴν ἐπικράτησιν ἀφρόνων δεισιδαιμονιῶν καὶ καταχρήσεων τῶν ἱερατικῶν τάξεων τὰ ἱστορικά θρησκευόμενα ἀπώλεσαν πολλάκις τὴν λαμπρότητα καὶ τὸ γόητρον αὐτῶν, τὸ δὲ θρησκευτικὸν συναισθημα ἐπισκιαζόμενον καὶ χαυνούμενον ἐφαίνεται ὡσεὶ ἐκλείπον καὶ ἀποσβεννύμενον ἀπὸ τῆς καρδίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἄλλ' ἀκριβῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς φαινομενικῆς θρησκευτικῆς κρίσεως, νέα πρόοδος, νέα μεταβολὴ προπαρασκευάζεται ἐξαγνίζουσα καὶ καθαίρουσα τὸ προϋφαστὸς θρησκεύμα, νέαν δ' ἐμβάλλουσα ζωὴν καὶ νέας δυνάμεις εἰς τὸ ἀδιάφθορον καὶ αἰδίου θρησκευτικὸν αἶσθημα.

Ἄλλ' ἐνταῦθα, ἀναγνώστα, φαίνεται μοι ὅτι ἀκούω φωνὴν πολλάκις βεβαίως ἀντηχῆσασαν εἰς τὰ ὠτά σου. «Περὶ τὸν εἶνε νὰ ὁμιλῶμεν ἐν ταῖς ἡμέραις μας περὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν· ἡ θρησκεία ὄχνητο ἀπιούσα. Ἄς ἐνασχοληθῶμεν περὶ τῶν ἐνδόξων κατακτήσεων καὶ προόδων τοῦ θετικοῦ καὶ πρακτικοῦ αἰῶνος καθ' ὃν ζῶμεν. Γνωρίζω τὴν φωνὴν ταύτην· εἶνε ἡ ἡχώ τῶν λόγων τοῦ Δημοκρίτου καὶ Ἐπικούρου. Οἱ θεοὶ ὄχνητο ἀπιόντες. Καὶ ἀληθῶς οἱ μυθολογούμενοι θεοὶ ἠφανίσθησαν, ἀλλ' οὐδέποτε τὸ θεῖον ἐξέλιπεν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος· μετὰ δὲ τὴν βεβαίωσιν ἐκείνην ὁ Ἥλιος ἐμφανίζεται ἐν πάσῃ αὐτοῦ τῇ λαμπρότητι καὶ διαρωτίζων τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα διὰ νέων λαμπρότων ὁδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς νέους ἰδεώδεις τῆς ἠθικῆς, τοῦ ἐλέους καὶ τῆς εὐσεβείας ὀρίζοντας, εἰς νέον ἐκπολιτισμὸν, εἰς νέας κοινωνικὰς προόδους. Γνωρίζω τὴν φωνὴν ἐκείνην· ἐπαναλαμβάνει τοὺς λόγους τοῦ Λουκρετίου εἰπόντος ὅτι ὁ ἐπεχειρόμενος ἀπὸ τῶν φυσικῶν φαινομένων φόβος ἐνέπνευσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὰς περὶ θεότητος ἰδέας, τοῦ φόβου δὲ διασκεδαζομένου ἀνεκλείουσι μετ' αὐτοῦ καὶ αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις. Καὶ ὁμοίως ἐφ' ὅσον ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ

δεσπόζει ἐπὶ τῶν δυνάμεών της, ἐπὶ τοσοῦτον τὸ θεῖον ἀνελίσσεται ἐν τῇ ἀνθρωπότητι διαυγέστερον καὶ φαινότερον. Δὲν εἶνε πλέον οἱ ἀμαθεῖς οἱ τοὺς νόμους τῆς φύσεως φοβούμενοι, ἀλλ' οἱ ἀστέρες τῆς ἐπιστήμης, οἱ Κέπλεροι καὶ οἱ Κοπέρνικοι, οἱ Ἔρσχελ καὶ οἱ Λιναῖοι, οἱ τοὺς φυσικοὺς νόμους ὀρίζοντες καὶ ἀνακαλύπτοντες, οἱ διαβλέποντες ἐν αὐτοῖς καὶ δι' αὐτῶν ἀνυψούμενοι εἰς τὴν ἀνωτάτην Αἰτίαν τοῦ Παντός. Δὲν εἶνε πλέον οὔτε οἱ ἀλιεῖς οὔτε οἱ ἱερεῖς οἱ τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἀνυψοῦντες εἰς τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῇ περιωπῇ, ἀλλ' εἶνε οἱ σοφοὶ τοῦ αἰῶνος οἱ διδάσκοντες ὅτι «ἡ ἐπιστήμη ἄνευ θρησκείας δὲν ἀνυφοῖ ἀλλὰ καταβιβάζει τὸ φρόνημα τῶν ἐθνῶν» ¹⁾. Ναί· καὶ ἄλλοτε καὶ πολλάκις τὸ εἶπετε καὶ σήμερον στεντορείως ἐπαναλαμβάνετε· «ἡ θρησκεία ὄχλητο ἀπιοῦσα». Ἔστω· τὸν τάφον ἤδη ἠνοῖξατε ἐν τινι γωνίᾳ τῆς γῆς καὶ ἐν αὐτῷ τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν θάψαντες, τὸν λίθον ἐπ' αὐτοῦ ἀπεθέσατε. Ἀγαθῇ τύχῃ! ἀλλὰ μετὰ ταῦτα; Παρατηρήσατε· ὁ λίθος ἀποκυλίεται καὶ ἡ θρησκεία ἐκ τοῦ τάφου ἐγείρεται καὶ ἡ μαρμαρυγὴ τῶν λαμπηδόνων αὐτῆς διαφωτίζει τοὺς εὐγενεστέρους τῶν λαῶν ὅσοι προΐστανται τῶν ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων καὶ τῶν φιλελευθέρων θεσμῶν. Οἱ λαοὶ τῆς Ἀμερικῆς ἀπὸ τῆς εἰς δημοκρατικὸν καὶ ἀνεξάρτητον πολίτευμα ἐγκαταστάσεώς των ἐχώρισαν τὴν πολιτείαν ἀπὸ τῆς θρησκείας, οὐδεὶς δὲ νόμος ἢ θεσμὸς ἀναγνωρίζει ἢ προστατεύει ἐκκλησίαν ἢ ὠρισμένον θρησκευμα. Καὶ ὁμοίως ὅτε πρὸ τριῶν ἐτῶν ἐπρόκειτο νὰ πανηγυρίσωσι τὴν ἑκατονταετηρίδα τῆς ἀπελευθερώσεώς των, αἱ γενόμεναι ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις ἐνεκαινίσθησαν καὶ ἐπερατώθησαν διὰ θρησκευτικῶν τελετῶν. Ἡ ἀγωγή τῶν παιδῶν ἐν Ἀμερικῇ εἶνε ὅλως κοσμικῇ, μηδὲν τοῦ Κράτους ἀναλαμβάνοντος τὴν ἐντολὴν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν ἐκ-

¹⁾ Vera eis Strauss, § 7.

παιδεύσεως. Ἄλλ' ὅμως εἰς τε τ' ἄνωτερα καὶ κατώτερα ἐκπαι-
δευτήρια ἢ ἐναρξίς τῶν παραδόσεων ἄρχεται καθ' ἑκάστην ἡμέραν
καὶ περατοῦται διὰ τῆς ἀναγνώσεως καὶ ἐρμηνείας ἐνὸς κεφα-
λαίου τῆς Γερᾶς Γραφῆς καὶ δι' εὐχαριστηρίου δεήσεως καὶ ὕμνο-
λογίας πρὸς τὸν "Υψιστον ¹⁾). Παρατηρήσατε τὴν φιλελευθερωτέραν
τῶν Βουλῶν τῆς ὕψηλίου, τὴν Βουλὴν τῶν Κοινοτήτων τῆς
Ἀγγλίας. Ὁ Βράδλωφ ἐκλεχθεὶς βουλευτῆς, καὶ ἀποποιηθεὶς νὰ
ὀμώσῃ τὸν νενομισμένον ὄρκον ἐπὶ λόγῳ ὅτι δὲν ἐπίστευεν εἰς
Θεὸν ἀπεβλήθη τῆς Βουλῆς. Ἐκλεχθεὶς ἐκ δευτέρου, μετεμελήθη
καὶ ἐφάνη πρόθυμος νὰ ὀρκισθῆ ὅπως καταλάβῃ τὴν θέσιν του
ἐν τῷ Κοινοβουλίῳ, ἀλλ' ὁ Ἀγγλικὸς λαὸς σύσσωμος ἐξηγέρθη
κατὰ τοῦ ἀσεβήσαντος καὶ διὰ χιλιάδων ἀναφορῶν ἐζήτην τὴν
ἀπὸ τῆς Βουλῆς ἀπέλασίν του. Μάτην ὁ χριστιανικώτατος Γλάδ-
στιων ἠγόρευσεν ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως πρὸς
παραδοχὴν τοῦ δις ἐκλεχθέντος. Ἡ Βουλὴ ἐγκατέλιπεν αὐτὸν
ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ, διατρανώσασα τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα
ἐξ ὧν ἐμποροῦνται καὶ τὰ μέλη τῆς καὶ ὁ ὑπ' αὐτῆς ἐκπροσω-
πούμενος λαὸς, ὁ δὲ Βράδλωφ ἀπεπέμφθη ἀκυρωθείσης τῆς
ἐκλογῆς του. Ὁ ἐλευθερόφρων μεταξὺ τῶν ῥητόρων τῆς Βουλῆς
τῶν Κάτω Χωρῶν ὑπουργὸς τῶν ἐσωτερικῶν ἐπερωτηθεὶς κατὰ
τὸ παρελθὸν ἔτος ἐὰν θὰ διατηρήσῃ τὸν θρησκευτικὸν ὄρκον τῶν
δημοσίων λειτουργῶν κατὰ τὴν ἐναρξίν τῆς ὑπηρεσίας των, «τὸν
θρησκευτικὸν ὄρκον, ἀπήντησε, θὰ διατηρήσω διότι τὸ Κράτος
εἶνε μὲν κοσμικόν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἄθεον· ἐν πολιτείᾳ ἀθέων δὲν
οὐδ' ὑπῆρχεν οὔτε τέχνη οὔτε ἐπιστήμη οὔτε πατριωτικὸς ἐνθου-
σιασμὸς οὔτε δίκαιον οὔτε νόμος». Κατὰ τὴν τελευταίαν δεκα-

¹⁾ Ἐκθεσις τῆς Mademoiselle Loizillon ἐπιθεωρητοῦ τῶν μαθητικῶν
σχολείων, ὑποβληθεῖσα κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο εἰς τὸν Ἰπουργὸν τῆς Γαλλικῆς
δημοκρατίας.

πενταετίαν ἡ Εὐρώπη ἅπασα ὑπετάγη εἰς τὰ κελεύσματα τῆς ἀνάμπτου καὶ σιδηρᾶς βουλῆσεως τοῦ ἀρχικαγκελαρίου τῆς Γερμανίας· Ναπολεὼν ὁ Γ' ἀποτολμήσας ν' ἀντιστῆ εἰς τὰς βουλῆσεις τοῦ πρίγκιπος Βίσμαρκ ἀπεβλήθη τοῦ θρόνου του καὶ ἡ Γαλλία κατατροπωθεῖσα ἀπώλεσε πολυτίμους ἐπαρχίας. Ἐν Γερμανίᾳ, ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει, πανταχοῦ, εἴτε διὰ τῆς διπλωματικῆς αὐτοῦ ἐμπειρίας εἴτε διὰ τῶν ὄπλων, ἐπέβαλε τὰς ἀποφάσεις του. Ἄλλ' ἡ σιδηρᾶ ἐκείνη βούλησις ἐθραύσθη καὶ ἡ ἀγέρωχος δύναμις ἠττήθη ἀπέναντι τῆς ἰσχύος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ἡ πρωσικὴ Βουλὴ προτάσει τοῦ πρίγκιπος Βίσμαρκ παρεδέχθη πρὸ πέντε ἐτῶν νόμους, οὓς οἱ καθολικοὶ ἐθεώρησαν ὡς προσβάλλοντας τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς αὐτῶν συνειδήσεως. Ἀπαρτίζοντες σμικρὰν μειονότητα τοῦ ὑπηκόου λαοῦ δὲν εἶχον οὔτε πλειοψηφίαν ἐν τῇ Βουλῇ οὔτε ἄλλα μέσα σπουδαίας ἀντενεργείας. Ἡ μάχη παρετάθη πεισματώδης ἐπὶ πενταετίαν ὅλην, ἐσχάτως δ' ὁ Βίσμαρκ προτείνας τὴν μεταβολὴν τῶν ἐπὶ προτάσει αὐτοῦ κυρωθέντων νόμων ὡμολόγησεν ἑαυτὸν ἠττηθέντα ¹⁾. Ἡ θρησκεία ὤχητο ἀπιοῦσα, προκη-

¹⁾ Οἱ προτάσει τοῦ Βίσμαρκ κυρωθέντες νόμοι περιοριζόμενοι εἰς τὴν δικαλιόνισιν ζητημάτων ἐκκλησιαστικῆς διαχειρήσεως, οὐδόπως ἐθίγον θρησκευτικὸν τι δόγμα. Περιέργους ἀποκαλύψεις, περὶ τῶν θρησκευτικῶν τοῦ πρίγκιπος Βίσμαρκ ἰδεῶν ἔκαμεν ὁ πρῶτος γραμματεὺς αὐτοῦ Busch ἐν τῷ τελευταίῳ συγγράμματι τοῦ δημοσιευθέντι κατὰ Φεβρουάριον 1884. Φιλῆδονος, φιλοπότης καὶ πανθειστής, ὁ πρίγκιψ, κατὰ τὴν νεαρᾶντου ἡλικίαν, μόλις ἀνδρωθεὶς καὶ πρὶν εἰσελθεῖ εἰς τὸ λαμπρὸν αὐτοῦ πολιτικὸν στάδιον, ἠλλοίωσε ῥιζικῶς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις του μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἔργων τοῦ Βούνσεν καὶ Στάλ. Ἐκτοτε, γράφει ὁ Busch, ἐπῆλθεν ὡς θεῖα τῶ ἐλλαμψία εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Βίσμαρκ, καὶ ὁ Γαλιλαῖος κατώρθωσε νὰ κερᾶνώσῃ τὸν Σπινόζα. «Ὡς μεταβλήθησαν αἱ ἰδέαι μου, ἔγραψεν ὁ Βίσμαρκ, κατὰ τὸ 1851, ἐντὸς 14 ἐτῶν! Δὲν ἐννοῶ νῦν πῶς ἄνθρωπος περὶ αὐτοῦ καὶ μόνου σκαπτόμενος, καὶ οὐδὲν θέλων νὰ γινώσκῃ περὶ Θεοῦ, πῶς ἄνθρωπος τοιοῦτος δύναται νὰ ζῆσθαι βίον ἐλεύθερον ὑπεροφίας καὶ κόρου. Δὲν ἐνόησα πῶς

ρύσσουσιν οἱ Βύχγερ καὶ Φόγγ καὶ μετ' αὐτῶν οἱ ἀξιοῦντες ὅτι ἀνεκάλυψαν καὶ διεφώτισαν τὰ μυστήρια τῆς δημιουργίας καὶ τῆς γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ προσέξατε εἰς τὴν ἐξαισίαν ταύτην ἁρμονίαν· ἄν εἶνε οὔτε ἡ ἁρμονία τῶν ἐκκλησιαστικῶν χορῶν, οὔτε ἡ ἁρμονία τῶν ὑπὸ τῶν κληρικῶν ψαλλομένων ὕμνων, οὔτε ἡ ἀπὸ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς δεισιδαιμονίας ἐγειρομένη φωνή. Εἶνε ἡ ἁρμονία τῆς ἐπιστήμης, εἶνε ἡ ὁμόφωνος γνώμη τῶν διασήμεων αὐτῆς ἐρμηνέων, εἶνε ἡ φωνὴ τοῦ Φαραδάη καὶ Δέβη, τοῦ Pasteur, τοῦ Βίρχοφ, τοῦ Liebig, τοῦ Choiseul. Ἀκούσατε τῶν λόγων αὐτῆς· «Ψεύδεσθε ἢ ἀπατάσθε· ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν γινώσκει, οὐδὲν ἀνίχνευσεν, οὐδὲν ἀνεκάλυψεν ἐξ ὧν ὑμεῖς ἐπαγγέλλεσθε, ὅτι δὲ γινώσκει εἶνε ὅτι αἱ διδασκαλίαι σας εἶνε ψευδεῖς καὶ πεπλανημέναι». Καὶ ὦ! τῆς δυνάμεως

ὑπέμεινα τοιοῦτον δεινοπάθημα· ἐκν ἤθελον καταδικασθῆ νὰ ζήσω πάλιν ὡς ἄλλοτε χωρὶς τοῦ Θεοῦ οὐδαμῶς θὰ ἐδίσταζον ν' ἀποθέσω τὸν βίον ὡς βυκαρὸν ὑποκάμισον». Καὶ δὲν περιορίσθη μόνον εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ἰδεῶν του, ἀλλ' αἰσθανόμενος τὴν ἀνάγκην νὰ προσηλυτεύσῃ καὶ ἄλλους, θεωρῶν δὲ τὸν Χριστιανισμὸν οὐ μόνον ὡς τὸ ἐντελέστατον τῶν θρησκευμάτων ἀλλ' ὡς καὶ τὸ μόνον ὑγιὲς θεμέλιον παντὸς κράτους καὶ ὡς ἀνεξάντλητον πηγὴν ἰσχύος καὶ παρακαμθίας ἐν μέσῳ τῆς ταρχῆς καὶ πάλης ἣν συνεπύχοντα· αἱ βιοτικαὶ περιπέτειαι, ἐπαχειρεῖ συγχῶς ὀδοπορίας καὶ ἔχων πάντοτε ἀνὰ χεῖρας τὴν Καινὴν Διαθήκην ἀνεγίνωσκε μετὰ ζήλου πρὸς ἰδίαν ἐκυστοῦ καὶ τῶν συνοδοιπόρων του ἐποικοδόμησιν. Παρῆλθον ἔκτοτε πολλὰ ἔτη καθ' ἃ ὁ Βίσμαρκ ἤρκατο ὑπερμεγέθεις θριάμβους καὶ κατέσχε θέσιν οἷαν οὐδεὶς τῶν προγενεστέρων πολιτικῶν ἀναιροπόλησε πώποτε, ἀλλ' αἱ πεποιθήσεις του ἔμειναν ἀκράδαντοι, ἀνομολογῶν δὲ ὅτι ὁ φητισμὸς καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς Εὐρώπης ἀφείλοντακ πρώτιστα καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ χριστιανικοῦ θρησκείματος, τοῦ καθιστοῦντος τὸν ἰσχυρότατον προμαχῶνα τοῦ κράτους καὶ τοῦ δικαίου, πρὸς βλάβειν, ὅτι οὐδαμῶς ἐπικράτεια δύναται νὰ διατελέσῃ ἔμπεδος καὶ διαρκὴς ἐὰν μὴ ἐρείδῃται ἐπὶ θρησκευτικῆς κρηπίδος, «Ἐὰν μὴ ἦμην χριστιανὸς, ἔλεγε, οὐδέ μίαν ὥραν θὰ ἐθήτευον τῷ βασιλεῖ. Τὸ αἶσθημα τοῦ καθήκοντος ἀρύσκει ἐκ μόνου τοῦ Θεοῦ. Τὴν ἐμὴν καρτερίαν, ἣν ἐπὶ δέκα ὄλα ἔτη ἀντέταξα πρὸς τοιοῦτους καὶ τηλικούτους πειρασμούς, ἔχω ἠντλημένην ἐκ τῆς καθάρσεως καὶ πίστεως· ἐὰν μὲ ἀφέλητε τὴν πίστιν συναφκρεῖτε με καὶ τὴν πατρίδα».

τῆς ἀληθείας! "Ω! τῆς ἐπιλάμφφους τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος! Σήμερον τὸ πρῶτον, ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ὅτε ἡ ἐπιστήμη διαβουκολεῖται πρὸς ἐπικράτησιν ἀνοσίων ἐπαγγελικῶν, ἔξοχοι αὐτῆς ἱεροφάνται ἀναλαμβάνουσι ν' ἀποδείξωσιν ὅτι οὐ μόνον αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι δὲν ἀντιβαίνουν πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀνθρωπότητος πεποιθήσεις, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐκ τῶν φυσικῶν αὐτῆς μέσων καὶ ὀρίων οὐδὲ ἐν τῷ μέλλοντι δύναται ν' ἀνακαλύψῃ γεγονὸς ἢ ἀλήθειαν ἀντιστρατευομένην πρὸς τὰς θρησκευτικὰς τῆς ἀνθρωπότητος ἰδέας. Καθ' ὃν δὲ χρόνον σοφισταὶ τινες τοὺς ἐπιστήμονας ἐπαγγελλόμενοι προκηρύσσουσιν ὅτι ἡ ἐπιστήμη πάντα τὰ μυστήρια τῆς οὐσίας τῶν ὄντων καὶ τοῦ τρόπου τῆς γενέσεως τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀνεκάλυψεν, οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῷ ἐπιστημονικῷ κόσμῳ διαπρυσίως ἀνομολογοῦσιν *ignoramus et ignorabimus*· καὶ ἐνῶ κατὰ τὰ κηρύγματα τῶν σοφιστῶν τούτων ὁ Δαρβινισμὸς ἐπρόκειτο ν' ἀνατρέψῃ ἐκ βάθρων πᾶσαν θρησκευτικὴν πεποίθησιν, ὁ Δάρβιν αὐτὸς ἀποβαλὼν πᾶσαν ἱστορικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν καὶ θρησκευτικὴν παράδοσιν περὶ τῆς γενέσεως τοῦ ζωικοῦ βασιλείου, θορυβεῖ καὶ καταπλήσσει αὐτοὺς διὰ τῆς περὶ τούτου ἐγγράφου ἀπαντήσεώς του. «Τὸ περὶ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθησεῶν μου ζήτημα σπουδαῖον εἶνε μόνον δι' ἐμὲ αὐτόν. Ἐπειδὴ ὅμως μ' ἐρωτᾶτε, ἀπαντῶ ὅτι αἱ ἐπὶ τούτου γινώμαί μου πολλάκις μεταβάλλονται. Ἐάν τις πρέπη νὰ ὀνομάζῃται θεῖσ τῆς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διδομένης εἰς τὴν λέξιν ταύτην σημασίας· ἀλλ' οὐδὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μεγίστων μου ταλαντεύσεων ὑπῆρξα ἄθεος, ἀνθρώπος δηλονότι ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ»¹⁾).

Οὕτω δὲ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα οὐ μόνον ἀναδείκνυται καθολικὸν καὶ παγκόσμιον, ἀλλὰ καὶ ἀδιάφθορον καὶ αἰδίου.

¹⁾ Ἐφημερίς Ἀυγούστου — Ὀκτώβριος 1883.

τὴν ἐπίδρασιν ἀσεβῶν διδασμάτων καὶ θεωριῶν ἀτομικαὶ ἀποπλανήσεις ἐπιτυγχάνονται καὶ ἡ νεότης δηλητηριάζεται καὶ ἀποπλανᾶται, ἀλλὰ τοῦ ψεύδους τῶν θεωριῶν τούτων ἐξελεγχομένου, τῆς δ' ἐπιστημονικῆς ἀληθείας διαδιδομένης καὶ τῆς διανοίας ἀπελευθερουμένης ἀπὸ τῆς πίεσεως τῶν παραλόγων διδασκαλιῶν, τὸ ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἐγγαραχθὲν θρησκευτικὸν αἰσθημα ἀναλαμβάνει τὴν δύναμιν καὶ τὰς λειτουργίας καὶ τὴν φυσιολογικὴν αὐτοῦ ἔντασιν καὶ ζωὴν. Τὴν διεύθυνσιν τῆς μαγνητικῆς βελόνης δύνασθε ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς χειρὸς νὰ μεταβάλητε κατὰ βούλησιν, ἀλλ' ἀφίνοντες ἐλευθέραν θὰ ἴδητε αὐτὴν ρέπουσαν πρὸς τὴν φυσικὴν διεύθυνσιν, πρὸς τὴν διὰ φυσικοῦ νόμου ὠρίσθη. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις δύνανται νὰ ἐπισκοτισθῶσι πρὸς καιρὸν ἐν ἀτόμῳ ἢ κοινωνίᾳ τινί, ἀλλ' οὐδέποτε ἐκλείπουσιν ἀπὸ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐφ' ἧς ὡς ἠθικοὶ ἐτάχθησαν νόμοι.

Γ.

Πανίσχυρος τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἔντασις βεβαιουμένη ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνελιξέως τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων.

«Ἄντα ὑπὸ τῆς θρησκείας διέπονται».

(Κικέρων).

«Μὴ πιστεύετε ὅτι γνωρίζετε λαόν τινα, ἐὰν ἂν ἀναδράμητε εἰς τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις, ἀφ' ὧν κατ' ἀνάγκην ἐκπορεύονται οἱ πολιτικοὶ αὐτοῦ θεσμοὶ, αἱ τέχναι, ἡ ποίησις καὶ τὰ φιλοσοφικὰ αὐτοῦ συστήματα».

(Edgard Quinet).

Μελετῶντες ἐπὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἐπὶ τε τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, εὐχερῶς κατανοοῦμεν ὅτι ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ ἔντασις αὐτοῦ ὑπερτεροῦσα πασῶν τῶν λοιπῶν